

บทที่ 6

วิเคราะห์ความคิดเรื่องนรกและสวรรค์

จากการศึกษาและรวบรวมข้อมูลของความคิดเรื่องนรกและสวรรค์ ทำให้พบประเด็นปัญหามากมาย ซึ่งสามารถแยกอธิบายไว้ดังนี้

1. นรก สวรรค์ มีจริงหรือไม่ จะพิสูจน์ได้อย่างไร
2. นรก สวรรค์ มีฐานะอย่างไรในคำสอนพระพุทธศาสนา
3. คำสอนเรื่องนรกและสวรรค์ มีความสัมพันธ์กับหลักคำสอนอื่น เช่น เรื่องสังสารวัฏ กรรม มรรคผลนิพพาน อย่างไร หากขาดคำสอนเรื่องนี้ จะส่งผลกระทบต่อคำสอนอื่นหรือไม่ อย่างไร

1. ปัญหาเรื่อง นรก สวรรค์ มีจริงหรือไม่ จะพิสูจน์ได้อย่างไร สามารถตอบเป็น 2 ประเด็น คือ

ก. ตามทัศนะของพุทธศาสนา นรก สวรรค์ เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง โดยดูตามหลักคำสอนที่อ้างเป็นหลักฐานในพระไตรปิฎก ข้อความที่เกี่ยวกับนรก สวรรค์ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เป็นการแสดงข้อเท็จจริง ซึ่งข้อเท็จจริงเหล่านั้นเป็นประสบการณ์ของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับสัตว์นรกและเทวดา และพระอริยสาวกกับสัตว์นรกและเทวดา เช่น พระองค์ทรงรู้ชัดถึงเหตุของการไปเกิดเป็นสัตว์นรกด้วยพระญาณของพระองค์เอง หรือเรื่องของพระสาวกเห็นเปรต เป็นต้น นรก สวรรค์ เป็นเรื่องเกี่ยวกับสถานที่ของบุคคลที่จะต้องไปเกิดภายหลังการตาย ซึ่งหมายถึงการมีอยู่ของนรก สวรรค์ ในชาติหน้า อันเป็นดินแดนที่คนดีคนชั่วได้รับผลของกรรมดีและกรรมชั่วของตน หากบุคคลใดกระทำกายวาจา ใจ สุจริต นอกจากจะได้รับผลกรรมดีของตนในชาตินี้แล้ว ตายไป ก็ย่อมได้รับผลกรรมดีในสวรรค์ แต่หากบุคคลใดกระทำกายวาจา ใจ ทุกจริต ใ้้มาก เขาก็ต้อง ได้รับผลในชาตินี้ และย่อมไปรับผลกรรมชั่วต่อในนรก

ข. นรก สวรรค์ ที่ปรากฏขึ้นกับชีวิตปัจจุบัน (ชาตินี้) กล่าวคือ เป็น นรก สวรรค์ ที่เกิดกับบุคคล พิสูจน์ได้ด้วยตัวเอง เป็น นรก สวรรค์ ที่เกิดขึ้นที่อายตนะที่ได้สัมผัสกับ สิ่งกระทบภายนอก กล่าวคือ เมื่อใดที่มีความทุกข์ เตือดร้อน เกิดขึ้นกับบุคคล ก็ถือเป็นสภาพของ นรก เมื่อใดที่มีความเยือกเย็น พอใจ เป็นสุข ก็ถือเป็นสภาพของสวรรค์ ซึ่งกล่าวว่าเป็น สวรรค์ ในอก นรกในใจ อย่างไรก็ตาม หากศึกษาให้ละเอียดลึกลงไปอีก ก็จะแบ่งนรก สวรรค์ เกิดขึ้น ในแต่ละขณะจิต¹ ซึ่งจะถือเป็นเรื่องสำคัญที่สุดเพราะจะเกิดขึ้นอยู่ประจำตลอดทุกเวลาที่รับอารมณ์ การจะเป็นสภาวะ นรก หรือ สวรรค์ ขึ้นกับการสร้างความรู้ลึก สร้างจิตใจของเรา หากสร้าง ความรู้สึกที่ดี ก็ทำให้เกิดสวรรค์ หากสร้างความรู้ลึกไม่พอใจ ขณะนั้นก็ทำให้เกิดนรก ดังนั้น ไม่ ว่า นรก สวรรค์ ช้างหน้า หรือ นรก สวรรค์ เวลานี้ มันก็อยู่ที่อายตนะรับรู้²เอง²

ดังนั้น เมื่อว่าถึงความสัมพันธ์ของ นรก สวรรค์ ในชาตินี้กับชาติหน้าเป็นอย่างไรนั้น ให้ดูที่ความต่อเนื่องของอารมณ์ความรู้สึก กล่าวคือ นรก สวรรค์ ในชาตินี้ หมายถึง สภาพของ นรกและสวรรค์ที่เกิดขึ้นทางจิตใจในชีวิตปัจจุบัน การเกิดขึ้นบ่อยครั้งทำให้ติดเป็นนิสัยที่ดีที่ชั่วของ บุคคลคนนั้น ดังนั้น ความสัมพันธ์ของ นรก สวรรค์ ในชาตินี้ กับ นรก สวรรค์ ในชาติหน้า ขึ้นอยู่ กับการสะสมพฤติกรรม เพราะคนที่จะไปนรกเป็นคนที่อยู่ในระดับนรกอยู่แล้วในชาตินี้ หรือคนที่จะ ไปสวรรค์ เขาก็มีจิตใจระดับสวรรค์อยู่แล้ว นรก สวรรค์ มันจึงมีตั้งแต่เดี๋ยวนี้ ปัจจุบันนี้³ เมื่อ เราถือเอาสภาพจิตใจในปัจจุบันเป็นเกณฑ์ มันจึงก่อให้เกิดผลในอนาคต (ชาติหน้า) เพราะคน เราสร้างสมกรรมในชีวิตที่เป็นอยู่ สร้างระดับจิตของตน ซึ่งเป็นเรื่องของสวรรค์ในอก นรกในใจ เป็น นรก สวรรค์ ที่เกิดที่อายตนะรับรู้ทั้ง 6 ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกก็มี ที่เรียกว่า ฉัสสายตนิก

¹ พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต), นรก สวรรค์ สำหรับคนรุ่นใหม่, (กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์, 2531), หน้า 16 - 17.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11 - 12.

3. เจโตปริยญาณ	ความรู้ที่ทำให้กำหนดใจผู้อื่นได้
4. ทิพจักขุ หรือ จุตูปาตญาณ	ความรู้ที่ทำให้มีตาทิพย์
5. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ	ความรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้
6. อาสาวัชชญาณ	ความรู้ที่ทำให้อาสาสะกิเลสสิ้นไป

เมื่อการพิสูจน์ถึงการมีอยู่ของ นรก สวรรค์ เป็นเรื่องประสบการณ์เฉพาะตัว การถกเถียงของคนธรรมดาสามัญจึงไม่มีทางสิ้นสุด ดังนั้น เราควรที่จะมาศึกษาว่า นรก สวรรค์ เป็นคำสอนที่สำคัญของพุทธศาสนาอย่างไร ซึ่งจะเป็นการตอบปัญหาข้อต่อไป

2. นรก สวรรค์ มีฐานะอย่างไรในคำสอนพระพุทธศาสนา สามารถแบ่งคำอธิบายเป็น 2 กรณี คือ

ก. นรก สวรรค์ ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสังสารวัฏ คือ เป็นสถานที่เวียนว่ายตายเกิด สังสารวัฏมีการเปลี่ยนแปลงได้ ชีวิตของมนุษย์เดินทางไปในสังสารวัฏ มีหมุนขึ้นหมุนลง ตกนรกแล้ว ต่อไปถ้ามีกรรมดี ก็กลับไปขึ้นสวรรค์ มาเกิดเป็นมนุษย์ หรือที่เกิดเป็นพรหม ด้วยกรรมดี บำเพ็ญทานสมาบัติ ต่อไปสิ้นบุญแล้วกลับไปตกนรก เพราะมีกรรมชั่วในภายหลังก็ได้ ฉะนั้น นรก สวรรค์ จึงเป็นเพียงส่วนที่หมุนเวียนอยู่ในระหว่าง แล้วก็ไปของชั่วคราว^๑ เหตุนี้ ความสำคัญของ นรก สวรรค์ จึงมิใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างกับศาสนาอื่น เช่น ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม สวรรค์จะเป็นจุดหมายของการดำเนินชีวิตของมนุษย์ พระเจ้าจะเป็นผู้ตัดสินมนุษย์ในวันสิ้นโลก ความหวังของมนุษย์ก็คือ การไปอยู่ในสวรรค์ร่วมกับพระเจ้า

ข. นรก สวรรค์ ในฐานะที่ไม่ใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา เหตุเนื่องมาจากประการแรก คือ นรก สวรรค์ เป็นเพียงภพ ภพหนึ่งในสังสารวัฏ เป็นภพชั่วคราวที่แสดงสถานที่

^๑พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), นรก สวรรค์ สำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 3 - 4.

ของผลของกรรมดีและกรรมชั่วของบุคคล นรก สวรรค์ จึงเป็นเรื่องของชีวิตที่ยังมีการเวียนตาย เวียนเกิด ดังนั้นจึงไม่ใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา แท้จริงจุดหมายของพระพุทธศาสนา คือ การบรรลุนิพพาน คำสอนที่สำคัญคือเรื่อง ทุกข์ เพราะเมื่อใดที่บุคคลพ้นทุกข์ พ้นจากอภิสวะกิเลส เมื่อนั้น การเวียนตายเวียนเกิดไม่มี นรก สวรรค์ จึงไม่ใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา สวรรค์ จะเป็นจุดหมายระดับหนึ่งของผู้ทำความดี โดยประพฤติกุศลกรรมบถ 10 ประกอบด้วย กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต หรือทำความดีโดยการให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ได้ระดับหนึ่ง จนถึงรูป ฌาน และอรุณาน ซึ่งไม่ใช่จุดหมายสุดท้ายของพระพุทธศาสนาส่วนนรกเป็นดินแดนของสัตว์ผู้ทำความชั่วทาง กาย วาจา ใจ ประกอบอกุศลกรรมบถ 10 เมื่อตายไปจากภพมนุษย์ อกุศลกรรมก็สามารถนำไปรับโทษบาปกรรมในนรก

จากเหตุดังกล่าวข้างต้น ทำให้มีปัญหาคำถามต่อมาว่า สัตว์นรกที่ได้รับโทษในนรกอยู่นั้น มีโอกาสทำความดีหรือไม่ คำตอบก็คือ ไม่มีโอกาส เพราะแดนของนรกเป็นแดนแห่งความชั่วของบุคคลผู้ทำบาปเมื่อบุคคลไปตกแล้ว ย่อมได้รับแต่ความทุกข์ทรมานเป็นโทษสถานเดียว ไม่มีโอกาส อ่อนน้อมเรียกร้องขอความช่วยเหลือจากผู้ใดทั้งสิ้น ทั้งนี้ สืบเกิดจากการอธิบายภาพของสัตว์นรกที่ตกลงไปในนรกขุมใดขุมหนึ่งแล้วจะต้องรับผลกรรมนั้นจนหมดสิ้น ก่อนที่จะไปรับผลกรรมในนรกขุมต่อไป ในทางตรงกันข้าม เหล่าเทวดาที่อยู่บนสวรรค์วิมานต่าง ๆ มีโอกาสทำความดีหรือไม่ การทำความดีในที่นี้หมายถึง การทำบุญ บุญ⁷ คือเครื่องชำระสันดาน คือกุศล ให้ผลเป็นความสุข โดยการประพฤติกุศลทาง กาย วาจา ใจ เรียกว่า กุศลกรรม บุญตรงข้ามกับบาป บาป⁸ คือ ความชั่ว ความร้าย ความชั่วร้าย เป็นกรรมชั่ว กรรมลามก อกุศลกรรมที่ส่งผลถึงความเดือดร้อน เป็นสภาพที่ทำให้ถึงคติอันชั่ว และเป็นสิ่งที่ทำจิตใจตกสู่ที่ชั่ว คือ ทำให้เลวลง ทำให้เสื่อมลง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁷ พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (นิพนธ์ครั้งที่ 3), (กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการนิพนธ์), หน้า 138.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 136.

จากคำถามที่ว่า เทวดามีโอกาสทำความดีหรือไม่ จึงหมายถึงว่า เทวดาทำบุญได้หรือไม่ นั่นเอง เทวดา หรือพวกชาวสวรรค์ ซึ่งถ้ามองจากการเรียงลำดับของภพภูมิของสังสารวัฏแล้ว ภพสวรรค์ที่เทวดาอยู่นั้น จะอยู่สูงกว่าภพมนุษย์ ทำให้มองว่า เทวดานั้นประเสริฐกว่ามนุษย์ ซึ่งตามหลักฐานที่มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับเทวดา เทวดาจะอยู่ในวิมานที่เสวยสุข เสวยกามคุณ ปราศจากสิ่งใดก็ได้สิ่งนั้น จึงทำให้คนทั่วไปมองว่า เทวดาดีกว่ามนุษย์ เพราะในพระไตรปิฎกหรืออรรถกถาฎีกาจะไม่กล่าวถึงความทุกข์ของเทวดาเลย แท้จริงแล้ว ภพของเทวดาก็เป็นส่วนหนึ่งของสังสารวัฏ เทวดายังต้องเวียนตายเวียนเกิด ซึ่งถือเป็นภพชั่วคราวเหมือนกับภพนรกหรือภพอื่น ๆ เทวดาจะต่างกับมนุษย์ในแง่ที่ว่า เทวดามักจะมีโอกาสที่จะปฏิบัติตนให้พ้นจากทุกข์น้อยกว่ามนุษย์ เหตุเพราะว่าโลกของเทวดานั้นมีแต่ความสุขสบาย มีความทุกข์น้อยหรือแทบไม่มีเลย ทำให้เทวดาเกิดความประมาท ไม่สนใจปฏิบัติธรรม ส่วนมนุษย์มีทั้งทุกข์และสุข ทำให้มีโอกาสที่จะศึกษาหาวิถีชีวิตที่ดีกว่าประเสริฐกว่า ทั้งนี้ทั้งนั้น การที่มนุษย์จะทำบุญโดยวิธีการทำทาน รักษาศีล บำเพ็ญภาวนา มาก ๆ ก็มีผลทำให้เกิดในภพที่สูงขึ้น หรือในภพเดิมที่สามารถเข้าถึงจุดหมายของพุทธศาสนาได้ อย่างไรก็ตาม เราจะเห็นว่า การทำความดีเพื่อบรรลุนิพพาน เทวดาจะต่างกับมนุษย์ในแง่ของ โอกาสและสถานที่ การทำความดี แม้ว่าเทวดาจะมีโอกาสบรรลุนิพพาน หรือบำเพ็ญเพียรได้ก็ตาม สถานที่ที่เทวดาจะทำบุญหรือทำความดีได้นั้น มีน้อยกว่ามนุษย์ เพราะเทวดาไม่มีโอกาสจะบริจาคทานช่วยเหลือเด็กยากจน เทวดาไม่มีโอกาสประพาศพรหมจรรย์ เป็นต้น ในแง่ของสถานที่ทำความดี เทวดาเป็นภพทิพย์เมื่อปรารถนาทำความดีจะทำได้ยากกว่ามนุษย์ เพราะสภาพแวดล้อมที่ เทวดาอยู่จะไม่มีเหมือนในโลกมนุษย์ เมื่อ เทวดาอยากจะส่งเคราะห์เด็กยากจน เทวดาก็ทำไม่ได้ อย่างไรก็ตาม เทวดามีโอกาสทำบุญได้ เทวดาสามารถปฏิบัติธรรมได้ หากไม่ประมาทในการหลงสุขสบายในวิมานของตน โดยสรุปแล้ว ภพเทวดาหรือภพสวรรค์ก็มีได้ประเสริฐกว่าภพมนุษย์ตามที่คนทั่วไปเข้าใจ ดังที่มีข้อความบางตอนกล่าวถึงความปรารถนาของเทวดาและมนุษย์ต่างกัน เทวดาอยากเกิดมาเป็นมนุษย์ มนุษย์อยากเกิดเป็น เทวดา แต่การจะได้เกิดเป็นอะไรนั้น ก็ขึ้นอยู่กับกรรมของบุคคลนั้นเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งจะวิเคราะห์ต่อไปถึงความสัมพันธ์ของนรก สวรรค์ กับหลักคำสอนที่สำคัญต่อไป

3. คำสอนเรื่อง นรก สวรรค์ มีความสัมพันธ์กับหลักคำสอนที่สำคัญของพระพุทธศาสนา เช่น ในเรื่องของสังสารวัฏ กรรม มรรคผลนิพพาน อย่างไร และหากขาดคำสอนนี้แล้ว จะส่งผลกระทบต่อคำสอนอื่นหรือไม่ กล่าวคือ ทำให้คำสอนอื่นหมดความน่าเชื่อถือหรือไม่ อย่างไร

โดยทั่วไปหลักคำสอนต่าง ๆ ในเรื่องใดเรื่องหนึ่งของศาสนาพุทธ มักจะมีความสัมพันธ์กับหลักคำสอนเรื่องอื่นอยู่เสมอ เช่น เรื่อง นรก สวรรค์ นี้ ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างความสัมพันธ์กับหลักคำสอนอื่น ๆ ใน 3 ประเด็นคือ

- ก. ความสัมพันธ์ระหว่างนรก สวรรค์ กับ สังสารวัฏ
- ข. ความสัมพันธ์ระหว่างนรก สวรรค์ กับ กรรม
- ค. ความสัมพันธ์ระหว่างนรก สวรรค์ กับ มรรคผลนิพพาน

ก. ความสัมพันธ์ระหว่างนรก สวรรค์ กับ สังสารวัฏ

ตามที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นของบทนี้ว่า นรก สวรรค์ เป็นส่วนหนึ่งในวงจรสังสารวัฏที่หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา นรกเป็นทุกข์ สวรรค์เป็นสุข ซึ่งเรียก นรก สวรรค์ ว่าอยู่ในส่วนของกามภพ กล่าวคือ เป็นเรื่องของบุคคลที่ยังมีการเวียนตายเวียนเกิดในวงจรของชีวิต ที่หมุนสลับเปลี่ยนภาพเปลี่ยนชาติตามผลแห่งกรรมของบุคคล ดังนั้น นรก สวรรค์ จึงเป็นองค์ประกอบย่อยของสังสารวัฏ

ข. ความสัมพันธ์ระหว่างนรก สวรรค์ กับ กรรม

พุทธศาสนายอมรับว่า ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นย่อมเนื่องมาจากเหตุ ดังพุทธภาษิตว่า "หว่านพืชเช่นใด ได้ผลเช่นนั้น" นี้เป็นหลักคำสอนเรื่องกรรม กรรมแปลว่าการกระทำ เมื่อใดมีการกระทำ กรรมก็ย่อมมีผล (วิบาก) อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น กรรมดีย่อมก่อให้เกิดวิบากที่เป็นกุศล กรรมชั่วก่อให้เกิดวิบากที่เป็นอกุศล การกระทำใดจะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ขึ้นกับเจตนา เจตนาคือความจงใจกระทำ เช่นเราขับรถด้วยความเร็ว 100 กม./ชม. มีสุนัขตัวหนึ่งวิ่งตัดหน้ากระทันหัน เราชนสุนัขตาย นี่เป็นการกระทำกรรมเหมือนกัน แต่ถือเป็นการที่ไม่สมบูรณ์ แต่ถ้าเราตั้งใจขับรถชนสุนัขด้วยความอาฆาตที่มันกีดทลานเรา การกระทำเช่นนี้เป็นการที่สมบูรณ์คือ จงใจกระทำ

จากหลักคำสอนเรื่องกรรม ทำให้ศาสนาพุทธสรุปว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นย่อมมีเหตุ
 สิ่งที่เราเป็นอยู่หรือได้รับผลอยู่ในปัจจุบัน เป็นผลเนื่องมาจากการกระทำในอดีตทั้งสิ้น กรรมเป็น
 เหตุให้เกิดผล การกระทำของมนุษย์ทุกอย่างย่อมก่อให้เกิดผลแห่งการกระทำตามมาใครทำอย่าง
 ไรก็จะได้รับผลอย่างนั้น ผู้ทำดีย่อมได้ดี ผู้ทำชั่วย่อมได้ชั่ว การที่คนคนหนึ่งจะเป็นอย่างไรย่อมเป็น
 ผลจากการที่เขาได้กระทำในอดีต เพราะสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม
 มีกรรมเป็นกำเนิด

ดังนั้น นรก สวรรค์ ลัมพันธ์กับคำสอนเรื่องกรรมในแง่ที่เป็นสถานที่ของบุคคลที่มารับผล
 ของกรรมชั่ว เสวยกรรมดี ซึ่งในที่นี้หมายถึง การให้ผลของกรรมหลังจากที่ได้ตายไปแล้ว กล่าว
 คือ หากบุคคลใดกระทำชั่ว ประพฤติทุจริตทาง กาย วาจา ใจ เขาผู้นั้นมีโอกาสได้รับผลกรรมชั่ว
 ในนรก ในทำนองเดียวกัน หากบุคคลใดกระทำกรรมดี ประพฤติสุจริตทาง กาย วาจา ใจ หลัง
 จากตายก็ไปรับผลกรรมดีในสวรรค์ เป็นเทวดาอยู่ในวิมาน เสวยแต่ความสุขสบาย การกล่าว
 เรื่องนี้หาได้ทั่วไปในพระไตรปิฎก ในแง่ของสวรรค์ก็มักจะบอกว่า "เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกาย
 แดก หมายความว่า เมื่อแตกกายทำลายขันธ์ล่วงลับดับชีพไปแล้ว ก็จะไปสู่อุคติโลกสวรรค์" นี้
 ฝ่ายดี ส่วนฝ่ายนรกกล่าวว่า "เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกก็จะเข้าถึง อบาย ทุกคติ วินิบาต
 นรก"^๑ คำกล่าวนี้มักจะควบคู่กันไป ซึ่งแสดงให้เห็นผลของกรรมที่เกิดขึ้นหลังจากชีวิตตนได้ตายลง
 การกล่าวถึงผลของกรรมจึงมักเรียงผลของกรรมที่ได้รับในปัจจุบันเรื่อยไปถึงอนาคต ซึ่งเป็นลักษณะ
 การรับผลกรรมต่อเนื่องแบบข้ามชาตินี้ชาติหน้า พระสูตรที่เกี่ยวข้องเช่นนี้ กล่าวไว้ในจูฬกัมมวิงค
 สสูตร และ มหากัมมวิงคสูตร อยู่ในมัชฌิมนิกาย อุปริโตแผนาสก์ พระสูตรตันตปิฎก อย่างละเอียด ใน
 จูฬกัมมวิงคสูตร เป็นเรื่องของสุภมานพโตเทพบุตร กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า อะไรเป็นเหตุ
 เป็นปัจจัยที่ทำให้คนเกิดมามีลักษณะแตกต่างกัน บางคนอายุสั้น บางคนอายุยืน บางคนมีโรคมาก
 บางคนมีโรคน้อย บางคนมีสกุลสูง บางคนมีสกุลต่ำ ..... บางคนฉลาด บางคนโง่ ความแตก

^๑พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต), นรก สวรรค์ สำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า 7.

ต่างของบุคคลเหล่านี้ พระพุทธเจ้าตรัสตอบสั้น ๆ ว่า "ตถุกรรมมนุสฺส สัตว์ทั้งหลายเป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีตต่างกัน" มีข้อความบางตอนใน จูฬกัมมวิภังคสูตร ที่แสดงความต่อเนื่องของผลกรรมระหว่างชาตินี้ไปจนถึงชาติหน้า ความว่า สตรีหรือบุรุษมักทำปาณาติบาตเป็นคนที่มิจิตใจหยาบโหด ชอบฆ่าสัตว์ ฆาตกรรมเมตตปราณีแก่ชีวิตผู้อื่น ต้องได้รับผลกรรมไปสู่ชีวิตที่ไม่ดีคือ ตายไปย่อมเข้าถึง อบาย ทุคติ วินิบาต นรก หรือถ้าเกิดเป็นคน ก็จะเป็นคนอายุสั้น ส่วนคนที่สำรวมกาย สำรวมใจ ละเว้นการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต มีความละอายใจที่จะทำร้ายชีวิตผู้อื่น มีจิตใจเอื้อเอ็นดูต่อชีวิตทั้งปวง ผลกรรมดีนั้นจะทำให้เขาไปสู่หนทางดี ตายไปย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ หรือเกิดเป็นคนอายุยืน พระพุทธเจ้าทรงแสดงกรรมและผลกรรม ทั้งชั่วและดีควบคู่สลับกันไป เช่น คนที่มักโกรธจะ ได้รับกรรมไปทางชั่ว ทางนรก หรือเกิดเป็นคนที่มีผิวพรรณทราม ส่วนคนที่ไม่โกรธก็ ได้รับผลกรรมไปทางดีหรือเกิดเป็นคนมีผิวพรรณงาม

จะเห็นว่า การแสดงผลกรรมเช่นนี้ เป็นความลึกลับที่ เกิดจากการกระทำของบุคคลในปัจจุบันต่อเนื่อง ไปถึงชาติหน้า บุคคลจะเลือกไปในฝ่ายดีหรือฝ่ายชั่ว ขึ้นอยู่กับการกระทำเหตุของตนนั่นเอง กรรมและผลกรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระสูตรนี้ จึงมีคุณค่าความหมายต่อการดำเนินชีวิตบุคคลอย่างมาก เพราะชีวิตบุคคลจะเป็นอย่างไรก็ขึ้นกับการกระทำของตนเอง ผลกรรมจะปรากฏทั้งในชีวิตนี้และชีวิตต่อ ๆ ไปหลังความตายด้วย

เมื่อหลักกรรมในพระพุทธศาสนามีผลกรรมเกิดขึ้น การเกิดใหม่จึงเป็นสิ่งที่ตามมา ชีวิตที่เกิดใหม่จึง เป็นชีวิตที่มารับผลกรรมในอดีต หากเรากำหนดให้การเกิดใหม่เป็นการเกิดในภพนรกและภพสวรรค์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของภพในสังสารวัฏ ทำให้หลักกรรมสอดคล้องกับความมีอยู่ของสังสารวัฏ ซึ่งสังสารวัฏก็สัมพันธ์กับ นรก สวรรค์ เพราะเป็นสถานที่การแสดงผลกรรมของบุคคล ดังนั้น ถ้ามีคำสอนเรื่องกรรม ก็มีนรก สวรรค์ เป็นส่วนหนึ่งของการรับผลกรรม เพราะพุทธศาสนายอมรับว่าการกระทำทุกอย่างย่อมก่อให้เกิดผล หากทำกรรมชั่วหรือดีก็จะได้ผลไปนรกหรือสวรรค์ในทางกลับกัน ถ้าใครบางคนไม่ยอมรับในคำสอนของนรก สวรรค์ คำสอนเรื่องกรรมก็จะไร้ความหมาย หมดความน่าเชื่อถือ เพราะตราบโศกที่มีกรรม ตราบนั้นย่อมมีผลกรรม ผลกรรมอย่างหนึ่งคือการเกิดใหม่เพื่อรับผลแห่งกรรมนั้น ก็จะได้ความหมายไปด้วย นอกจากนี้ ถ้าคำสอนเรื่อง นรก

สวรรค์ไม่มี ก็ขัดกับคำสอนเรื่องกรรม ในแง่ของการให้ผลกรรมตามกำหนดเวลา ที่แบ่งเป็น 4 ชนิด คือ

1. ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม - กรรมที่ให้ผลในชาติปัจจุบัน
2. อุปัชชเวทนียกรรม - กรรมที่ให้ผลในชาติที่ 2
3. อปรายปริยเวทนียกรรม - กรรมที่ให้ผลในชาติที่ 3 เป็นต้นไป จนกว่ากรรมจะหมด แต่หากยังไม่หมด ก็จะให้ผลในชาติต่อ ๆ ไปจนเข้าถึงพระนิพพาน
4. อโหสิกรรม - กรรมที่ไม่ให้ผลอีกเลย

จะสังเกตได้ว่า การให้ผลกรรมนั้นมีกำหนดตามระยะเวลาของการให้ผล ซึ่งเราจะต้องไม่ลืมว่ามนุษย์เป็นผู้มีกิเลสอยู่ ย่อมต้องกระทำความกรรม การทำความกรรมของบุคคลมักจะผ่านไปอย่างรวดเร็ว ขณะที่เวลาผ่านไป การสะสมกรรมก็มีต่อเนื่องกันไป สำคัญเพียงว่า ณ เวลาใด กรรมนั้นจะแสดงผลออกมา บางครั้งกรรมนั้นก็ให้ผลในปัจจุบันหรือในเวลาอันใกล้ ที่ชาวบ้านมักพูดว่า กรรมทันตาเห็น เช่น ลูกที่ฆ่าพ่อด้วยความจงใจ สิ่งที่เขาได้รับโดยทันทีคือ ความทุกข์เดือดร้อนใจ (ถือเป็นการในชาตินี้) และเมื่อเขาตาย เขาก็จะได้รับความทุกข์ในนรกอเวจี หรือในอีกตัวอย่างหนึ่ง

พ่อค้าคนหนึ่งมีอาชีพขายปลาในตลาด วันหนึ่ง เขาต้องตามจับปลาที่ตื่นออกจากช่องด้วยความเห็น็ดเห็น้อย ทันทีที่เขาจับปลาได้แล้ว เขาเอาไม้ตีหัวปลาด้วยความโมโห ปลาตายทันที ซึ่งในเวลาต่อมาของวันเดียวกัน สถานที่ที่พ่อค้าขายปลานั้น ใกล้กับตึกก่อสร้างใหม่ คนงานก่อสร้างได้ทำลูกตุ้มเหล็กตกลงมาทับหัวพ่อค้าคนนั้นตายคาที่

เหตุการณ์นี้ พ่อค้าทำกรรม กรรมที่ทำไปแล้วจัดเป็นกรรมในอดีตชั่วขณะหนึ่ง แต่ให้ผลในปัจจุบัน คือ เขาได้รับผลกรรมก่อนที่เขาจะตาย ซึ่งถือเป็นการให้ผลในปัจจุบัน มิใช่ไปได้รับผลกรรมหลังจากตาย ซึ่งถ้าเราพูดถึง นรก สวรรค์ ในชาติหน้า กรรมนั้นก็จะเป็นเหตุปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เขาได้รับความทุกข์ในนรกต่อไป นั่นคือ การได้รับผลกรรมในชาติต่อไปตามสภาวะและโอกาส

โดยสรุปแล้ว หากบุคคลใดไม่เชื่อในคำสอนเรื่องกรรม บุคคลนั้นต้องไม่เชื่อผลกรรมด้วย เมื่อผลกรรมไม่มี การเกิดภพใหม่ก็ไม่มี นรก สวรรค์ ซึ่งถือเป็นภพภพหนึ่งซึ่งแสดงผลของกรรมก็ไม่มี ผลของการคิดเช่นนี้ ทำให้ไม่สามารถอธิบายความแตกต่างของบุคคลที่เราพบเห็นในปัจจุบันได้ว่า ทำไมคนนั้นจึงยากจน ทำไมจึงร่ำรวย ทำไมจึงมีปัญหาคือ ทำไมจึงปัญหาอ่อน ความแตกต่างเหล่านี้สามารถอธิบายได้โดยอาศัยหลักคำสอนเรื่องกรรมทั้งสิ้น เพราะคำสอนเรื่องกรรม

สามารถโยงเรื่องอดีต ปัจจุบัน อนาคต อดีต คือรู้ว่าบุคคลนั้นทำกรรมมาเช่นไร ปัจจุบันก็ได้รับผลกระทบจากอดีต และอนาคต กรรมที่ทำในปัจจุบันนั้น นำไปเกิดในภพใหม่อย่างไร . . . . . ดังนั้น คำสอนเรื่องกรรมจึงมีผลต่อคำสอนเรื่อง นรก สวรรค์ ตามเหตุผลที่กล่าวมาข้างต้น

ค. ความสัมพันธ์ระหว่างนรก สวรรค์ กับ มรรคผลนิพพาน

ผู้วิจัยขอพูดถึงเรื่องความสัมพันธ์ของนรก สวรรค์ กับนิพพาน ใน 2 ลักษณะ คือ

1. ในแง่จุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา
2. ในแง่ของความหมาย และผู้เข้าถึงนิพพาน

การพิจารณาใน 2 ลักษณะจะทำให้ตอบปัญหาได้ว่า ถ้าบุคคลไม่เชื่อในคำสอนเรื่องนรก สวรรค์ แล้วจะทำให้คำสอนเรื่องมรรคผลนิพพานหมดความน่าเชื่อถือหรือไม่ อย่างไร

1. ในแง่จุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา

นิพพานเป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ส่วน นรก สวรรค์ เป็นส่วนหนึ่งของสังสารวัฏ ที่ถือเป็นภพชั่วคราวของบุคคลที่ยังมีกิเลส เพราะกิเลสย่อมเป็นเหตุให้เกิดกรรม กรรมย่อมเป็นเหตุให้เกิดวิบากกรรม นรก สวรรค์ จึง เป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับวิบากกรรมอย่างหนึ่ง ที่แสดงผลกรรมของบุคคลที่กระทำความชั่วและกรรมดี เหตุนี้ พุทธศาสนาจึงยอมรับเรื่องการเกิดใหม่ ยอมรับการเวียนตายเวียนเกิดที่ไม่สิ้นสุดของบุคคลที่ยังมีกิเลสอยู่ ดังนั้น สวรรค์จึงมิใช่จุดหมายสูงสุด แต่นิพพานเป็นจุดหมายสูงสุด เพราะว่า ผู้ที่บรรลุนิพพานจะไม่เวียนตายเวียนเกิดอีก ภาวะของนิพพานจะอยู่นอกขอบเขตของสังสารวัฏ มีเพียงผู้ปฏิบัติตามมรรค 8 ที่จะสามารถเข้าถึงกระแสแห่งนิพพานได้

2. ในแง่ของความหมาย และผู้เข้าถึงนิพพาน

นิพพานคืออะไร นิพพาน คือ สภาวะที่ปราศจากความทุกข์ สภาวะที่ดับกิเลส โดยสิ้นเชิง เป็นสภาวะที่สิ้น ราคะ โทสะ โมหะ คือ สภาวะที่ปราศจากความกำหนัดยินดี ความมุงร้าย และความหลง เป็นสภาวะที่แตกต่างไปจากนรกที่เป็นสภาวะที่เต็มไปด้วยความทุกข์ทรมาน และสวรรค์ที่เป็นสภาวะที่เต็มไปด้วยความสุข บุคคลที่เข้าถึงนิพพานจะไม่เกิดไม่ตายอีก แต่บุคคลที่ไปสู่ นรก สวรรค์ จะต้องเวียนตายเวียนเกิดอีก เพราะผลแห่งกรรมที่ตนทำไว้ยังไม่หมดสิ้น

เมื่อ นรก สวรรค์ เป็นส่วนหนึ่งของสังสารวัฏ หลักคำสอนเรื่องสังสารวัฏจึงสัมพันธ์กับ หลักคำสอนเรื่องมรรคผลนิพพาน ในแง่ของผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน กล่าวคือ การบรรลุ ภาวะนิพพานได้นั้น ไม่อาจเป็นไปได้ด้วยการบำเพ็ญเพียร กระทำคุณความดี ในระยะเวลาเพียงชาติ นี้ชาติเดียว คุณความดีจะสะสมมาเป็นระยะเวลานานจนมีอาจกำหนดได้ โดยนัยนี้ ผู้เข้าถึงนิพพาน จะต้องผ่านการเวียนตายเวียนเกิดอย่างน้อยชาติไม่ถ้วน ก่อนที่จะเข้าสู่กระแสแห่งนิพพาน

หนทางที่จะนำไปสู่ภาวะนิพพานได้นั้น คือ การปฏิบัติตามมรรคมืองค์ 8 ทั้งนี้เพื่อหลุดพ้น จากกองทุกข์โดยสิ้นเชิง ผู้ที่ปฏิบัติตามมรรคมืองค์ 8 จะบรรลุมรรคผลในระดับต่าง ๆ พุทธศาสนา เรียกว่า "อริยบุคคล" หรือ "พระอริยะ" ซึ่งแปลว่า ผู้เจริญ ผู้ประเสริฐ ผู้ไกลจากข้าศึกจาก กิเลส¹⁰ ผู้เข้าถึงภาวะอริยบุคคลจะมีกำหนดการเวียนตายเวียนเกิดในสังสารวัฏอย่างแน่นอนตาม ลำดับขั้นที่มีด้วยกัน 4 ระดับ¹¹ ดังนี้

1. พระโสดาบัน ได้แก่ ผู้บรรลุ โสดาปัตติมรรค - โสดาปัตติผล เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์¹² ได้ 3 คือ ลักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สิ้นพตปราคาส พระโสดาบันมี 3 ประเภท คือ

¹⁰ พระราชวรมณี (ประยูทธ ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า 279 และ 286.

¹¹ สุนทร ฌ รังษี, พุทธปรัชญาเฉพาะเรื่อง รวมงานวิจัย, มปท., 2534, หน้า 104 - 108.

¹² สังโยชน์ คือ กิเลสที่ผูกใจสัตว์ มี 10 อย่าง คือ 1. ลักกายทิฏฐิ = ความเป็นตัวของตน 2. วิจิกิจฉา = ความลังเลสงสัย 3. สิ้นพตปราคาส = ความถือมั่นศีลพรต 4. กามราคะ = กำหนดในกาม 5. ปฏิฆะ = ความกระทบกระทั่งใจ 6. รูปราคะ = ตีติใจในรูปธรรม 7. อรูปราคะ = ตีติใจในอรูปธรรม 8. มานะ = ความถือตัว 9. อุทธัจจะ = ความฟุ้งซ่าน 10. อวิชชา = ความไม่รู้จริง (ข้อ 1 - 5 จัดเป็นสังโยชน์เบื้องต่ำ ข้อ 6 - 10 จัดเป็นสังโยชน์เบื้องสูง)

1.1 เอกพีชี ได้แก่ พระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลสมาธิ และมีกำลังแห่งสมาธิและปัญญาอยู่ในเกณฑ์ดี เมื่อยังไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูงขึ้นไปในชาตินั้น ตายแล้วจะเกิดอีก 1 ครั้ง และจะบรรลุมรรคผลที่สูงขึ้นไปจนถึงอรหัตตมรรค - อรหัตตผล แล้วเข้าสู่ปรินิพพานในชาติที่เกิดใหม่นั้นเอง

1.2 โกลังโกละ ได้แก่ พระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลสมาธิ และมีกำลังแห่งสมาธิและปัญญาอยู่ในระดับกลาง เมื่อยังไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูงขึ้นไปในชาตินั้นได้ ตายแล้วจะเกิดอีก 2 - 3 ครั้ง จะบรรลุมรรคผลที่สูงขึ้นไปแล้วเข้าสู่ปรินิพพานในชาติที่ 2 หรือที่ 3

1.3 ลัตตักขัตตปุระมะ ได้แก่ พระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลสมาธิ และมีกำลังแห่งสมาธิและปัญญาพอประมาณ เมื่อยังไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูงขึ้นไปในชาตินั้น ตายแล้วจะเกิดอีกอย่างมากไม่เกิน 7 ครั้ง และจะบรรลุมรรคผลที่สูงขึ้นไปจนถึงอรหัตตมรรค - อรหัตตผล แล้วเข้าสู่ปรินิพพานในชาติสุดท้าย

2. พระสกทาคามี ได้แก่ ผู้ได้บรรลุสกทาคามีมรรค - สกทาคามีผล พระอริยบุคคลประเภทนี้ นอกจากละสังโยชน์ 3 ข้อ เช่นเดียวกับพระโสดาบันแล้ว ยังทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง ตายแล้วเกิดอีกครั้งเดียว ก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น แล้วบรรลุมรรคผลสูงขึ้นไปถึงชั้นพระอรหันต์ แล้วเข้าสู่ปรินิพพานในชาติที่เกิดใหม่นั้น

3. พระอนาคามี ได้แก่ ผู้ได้บรรลุอนาคามีมรรค - อนาคามีผล เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ผู้ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้อีก 2 ข้อ คือ กามราคะ และภวัชชะ ผู้เป็นอนาคามีตายแล้วจะไม่เกิดเป็นมนุษย์หรือเกิดเป็นเทวดาในกามาวจรสวรรค์ หรือรูปาวจรสวรรค์ชั้นอื่น ๆ ทั้งหมด แต่จะเกิดในสวรรค์ชั้นสุทธาวาสเพียงแห่งเดียว แล้วปฏิบัติธรรมจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ และเข้าสู่ปรินิพพานในสวรรค์ชั้นสุทธาวาสนั้น

4. พระอรหันต์ ได้แก่ ผู้ได้บรรลุอรหัตตมรรค - อรหัตตผล ซึ่งเป็นมรรคผลขั้นสูงสุดตามคำสอนของพระพุทธศาสนา เป็นผู้ดับกิเลสทั้งหมดได้เด็ดขาดสิ้นเชิง เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ตัดกระแสแห่งวัฏฏะ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง 5 ข้อ เมื่อพระอรหันต์ตายก็เรียกว่า เข้าสู่ปรินิพพาน ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีกต่อไป

จากการอธิบายคุณลักษณะของพระอริยบุคคลที่ปฏิบัติมรรคมีองค์ 8 เพื่อเข้าสู่ภาวะนิพพานนั้น มีความสอดคล้องกับคำสอนเรื่องสังสารวัฏ เพราะสังสารวัฏเป็นการเวียนเกิดเวียนตาย เป็นลักษณะของการเกิดใหม่ อันเป็นไปตามวงจรของ กิเลส กรรม วิบาก ของบุคคลนั้น ๆ ไม่สิ้นสุด ซึ่งพระอริยบุคคลตั้งแต่พระอนาคามีลงมาถึงพระโสดาบัน ตายแล้วก็ยังจะต้องเกิดอีกเช่นกัน แต่กำหนดชาติได้แน่นอน มีเพียงพระอรหันต์เท่านั้นที่ตายแล้วไม่ต้องเกิดอีก เรียกรายการตายของพระอรหันต์ว่า ปรินิพพาน ดังนั้น ข้อยืนยันการตายแล้วเกิดอีกของพระอริยบุคคลย่อมแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างหลักคำสอนเรื่องการตายและการเกิดใหม่ กับหลักคำสอนสำคัญเรื่องมรรคผลนิพพาน ฉะนั้น นรก สวรรค์ ซึ่งถือเป็นส่วนหนึ่งของภพภูมิ จึงเป็นวงจรที่อยู่ในสังสารวัฏ เช่นเดียวกับพระอริยบุคคล 3 ประเภท ที่ยังอยู่ในวงจรของสังสารวัฏอย่างจำกัด ก่อนที่จะเข้าถึงนิพพานในที่สุด

ถ้าเช่นนั้นแล้ว หากบุคคลใดไม่เชื่อในคำสอนเรื่อง นรก สวรรค์ ก็จะทำให้คำสอนเรื่องนิพพานหมดความน่าเชื่อถือ ไร้ความหมาย ด้วยเหตุเพราะว่าชีวิตของบุคคลมิได้เกิดหนเดียว ตายหนเดียว ตราบใดที่บุคคลยังมีกิเลสเป็นเหตุให้กระทำความกรรม เป็นเหตุให้เกิดวิบาก ตราบนั้นก็ต้องเวียนตายเวียนเกิดอีก เช่นเดียวกับผู้เจริญมรรคมีองค์ 8 เพื่อเข้าถึงนิพพานก็ต้องบำเพ็ญบารมีชนิดอกุศลมานานแสนนานก่อนที่จะบรรลุนิพพาน ตัดภพ ตัดชาติ ล้มกิเลสตัดหาทั้งปวงได้ ดังนั้น หากไม่มีคำสอนเรื่อง นรก สวรรค์ แล้ว คำสอนเรื่องนิพพานก็จะไร้ความหมาย เพราะการเกิดใหม่ก็จะมี ผู้ที่ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานก็จะมี นิพพานก็ไม่มี จึงขัดกับแก่นคำสอนสำคัญที่ว่านิพพาน คือจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา

โดยสรุปแล้ว ปัญหาเรื่อง นรก สวรรค์ กรรม สังสารวัฏ และมรรคผลนิพพาน เป็นสิ่งที่สามารถพิสูจน์ให้รู้แจ้งประจักษ์ได้ด้วยตนเองเท่านั้น แม้คนบางคนจะยอมรับเรื่อง นรก สวรรค์ และคำสอนสำคัญอื่น ๆ ในพระพุทธศาสนา โดยอาศัยศรัทธาเพราะเชื่อในการปฏิบัติของพระพุทธเจ้า เชื่อในการตรัสรู้จริง เชื่อในพระปรีชาญาณของพระพุทธเจ้า คือ ตถาคตโพธิสัทธา ก็ตาม พุทธศาสนาก็ยังคงให้พิจารณาหลักความเชื่อในกาลามสูตร เป็นเกณฑ์ในการใช้สติปัญญา ไตร่ตรองค้นหาความจริงของชีวิต ทั้งนี้ เพื่อความไม่ประมาทของชีวิต และการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง.